Het Hellums Paasspel

Super Librum - ensemble voor middeleeuwse muziek
Leiding: Jankees Braaksma

Nancy Mayer - mezzosopraan (leiding schola)
Gundula Anders - sopraan
Tarquinia Hill - sopraan
Marian van der Heide - sopraan
Paul Gerhardt Adam - altus
Jankees Braaksma - Rutland orgel

Ingrid Noack, Sanne Vos - calcanten

Transcriptie: Ike de Loos
Vertaling: Lydia Wierda

Opname: 15 april 2001, NH-kerk te Zeerijp door Wico Clements en Bert van Dijk

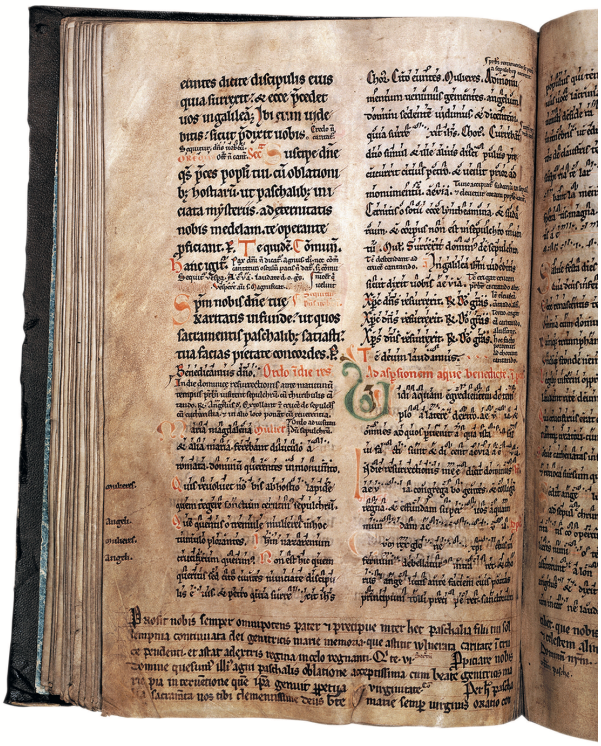

Catharijneconvent te Utrecht (BMH h 7, ca 1200, f.45): 'Hellums paasspel'

In dit kleine, ontroerende 12e-eeuwse paasspel wordt gezongen hoe de drie Maria's 's morgens vroeg na de sabbat met reukwerk naar het graf lopen, terwijl ze zich afvragen wie de grafsteen weg zal rollen. Bij het graf aangekomen, blijkt het al geopend te zijn, en de dode verdwenen; in een korte dialoog vertellen de engelen hen dat Christus is verrezen.

Reconstructie Hellums Paasspel: Ike de Loos
Vertaling: Lydia Wierda

Paasspel uit het 12e -eeuwse Helmster Missale

Voorspel: carillon en orgel
Responsorium: Angelus Domini
Responsorium: Cum transisset sabbbatum
Tussenspel
Het Hellums Paasspel: Catharijne Convent, Utyrecht
Te Deum laudamus: Stephanusabdij Oudwijk bij Utrecht, 15e eeuw

Het verklanken van paasspelen, kerstspelen en herdersspelen met voornamelijk eenstemmige muziek is een eeuwenoude traditie, die tot in de 15e eeuw gehandhaafd bleef.
Tijdens Pasen klonk er vrijwel zeker ook instrumentale muziek in de kerk.
In het 14e-eeuwse paasspel uit Essen, dat Ike de Loos ook gebruikte voor de reconstructie van het Hellums Paasspel, is sprake van een orgel, dat tijdens het paasspel als 'sepulcher' (heilig graf) werd gebruikt.
Vanaf de 10e eeuw waren er orgels, carillons en vele andere instrumenten in kerken.
Het woord *organum* slaat niet op *orgel*, maar op het meerstemmig uitvoeren van vocale muziek. Van de muziek die er op instrumenten werd gespeeld is niets overgeleverd.
Muzikale aanknopingspunten zijn voor de instrumentalisten bijvoorbeeld een liggende toon (bourdon) voor de begeleiding van de zang, het improviseren op een orgel over de gezongen muziek, kennis van de kerktoonsoort (Dorisch, Lydisch, Phrygisch, etc.) en de diverse melodische eigenschappen; ritmisch exact of juist vrij. Op basis hiervan ontstaan geïmproviseerde voor- tussen- en naspelen, die, ingegeven door het moment, telkens weer anders zullen zijn.

Het Paasspel uit Hellum

Het 'Hellumse Paasspel' is overgeleverd in een voor Nederland uniek 12e-eeuws handschrift van een missaal, dat naar alle waarschijnlijkheid in gebruik was in de St. Walfriduskerk van het Groningse Hellum. Het handschrift wordt bewaard in Museum het Catharijneconvent te Utrecht (BMH h 7, ca 1200, f.45). Het maakt deel uit van de vaste tentoonstelling in dit museum.
De eerste uitvoering van het spel door Super Librum vond plaats op 16 april 2001, tijdens de opening van de tentoonstelling 'Hel en Hemel' in het Groninger Museum.
Op 21 april 2017 werd het in de Abdijkerk van Aduard opnieuw uitgevoerd.
In 2019 besloot de Stichting Super Librum om het paasspel in april 2020 t.g.v. het 35-jarig bestaan van ensemble Super Librum in een kleine concertserie tijdens paastijd door Nederland en Duitsland ten gehore te brengen. Het paasspel zelf duurt een klein half uur. In het gedeelte voor de pauze klinkt liturgische en wereldlijke muziek voor de paastijd.
Het wordt uitgevoerd door Super Librum, met vijf zangeressen o.l.v. Nancy Mayer en begeleid door Jankees Braaksma op een reconstructie van een middeleeuws orgel en Tomas Flegr op een middeleeuws carillon.

Paasspelen

De oudste paasspelen dateren uit de 10e eeuw. Er zijn kleine en grotere spelen; in de oudste en kleinste vorm als dialoog tussen de Maria's en engelen bij het lege graf, de grotere met apostelen, waarbij de verrezen Christus met Maria Magdalena spreekt, tot 13e en 14e-eeuwse spelen met een zalfkoopman, waarbij de Maria's reukwaren kopen om het lichaam van Jezus

te balsemen. Regelmatig komen er regieaanwijzingen voor, en paasspelen worden dan ook beschouwd als de vroegste vormen van muziektheater van de westerse wereld.

Korte inhoud van het Hellums Paasspel

In zijn soort is het Hellums Paasspel een middelgroot spel, waarin de drie Maria's, de engelen, de apostelen en het koor deelnemen. Het was vanaf de 10e eeuw een vast liturgisch gebruik om de gewijde hostie en het kruis op Witte Donderdag en Goede Vrijdag weg te bergen in het sepulcher (Heilige Graf of Rustaltaar), als metafoor voor de afwezigheid van Christus na de kruisdood. Op Paasochtend werden hostie en kruis weer tevoorschijn gehaald. Het uiteindelijke paasspel ontstond uit het gebruik om bij het lege graf de verrijzenis te bezingen.
Het spel werd uitgevoerd aan het einde van de metten, na het responsorie Dum Transisset, waarin gezongen wordt hoe de drie vrouwen 's morgens vroeg na de sabbat met reukwerk naar het graf lopen, terwijl ze zich afvragen wie de grafsteen weg zal rollen. Bij het graf aangekomen blijkt het graf al geopend te zijn, en de dode verdwenen; in een korte dialoog vertellen de engelen dat Christus is verrezen. In een antifoon, gezongen door het koor, klinkt de opdracht om de verrijzenis aan de apostelen bekend te maken. In de volgende scène hollen de apostelen naar het graf om te kijken. Tenslotte wordt de zweetdoek aan het publiek getoond en volgt het afsluitende Te Deum.

De transcriptie

Tot 2001, toen de eerste uitvoering plaatsvond in het Groninger Museum, werd het Hellumse Paasspel niet getranscribeerd, uitgegeven of gespeeld. Bij de transcriptie van het spel maakte wijlen Dr. Ike de Loos (Utrecht) voor de interpretatie van de oorspronkelijk lijnloze neumen gebruik van nog bestaande latere bronnen met een notenbalk. Overwegend werd in Nederland al vroeg gebruik gemaakt van lijnnotatie. Een aantal gezangen, vooral antifonen en ook het responsie dat aan het spel vooraf gaat, konden uit Nederlandse handschriften worden gehaald, zoals het 12e-eeuwse antifonarium uit de Utrechtse Mariakerk (Utrecht, UB, 406). Een aantal onderdelen werd uit een 14e-eeuws Duits spel uit Essen getranscribeerd. Het afsluitende Te Deum werd zo vaak gezongen dat het slechts zelden werd opgeschreven. Iedereen kende het uit het hoofd, en pas in de uitgaande middeleeuwen vindt men het in handschriften. Het door ons uitgevoerde Te Deum is door Ike de Loos ontleend aan een 15e-eeuws handschrift, afkomstig uit de Stephanusabdij Oudwijk bij Utrecht (Den Haag, KB, 78 J 46). Het is een versie die in notatie vrij dicht tegen het Helmster Missale aanzit.

Geografische duiding

Het feit dat het Hellumse spel tot de Duitse paasspeltraditie behoort pleit ervoor dat het missale in het Groningse deel van het bisdom Münster geschreven is. In het missale is, behalve drie gebeden voor Sint Walfridus (die in Nederland alleen in Bedum en Hellum werd vereerd) een paasspel opgenomen.
Het korte spel bezingt in enkele regels tekst, grotendeels gebaseerd op de tekst uit de Bijbel, het bezoek van de drie Maria's aan het lege graf van Christus in de vroege morgen van Pasen. In de literatuur staat het type paasspel, waartoe het Hellumse behoort, bekend als 'Visitatio Sepulchri' en wordt het gerekend tot de Duitse paasspeltraditie.
Een karakteristiek element van deze traditie vormt de 'Jüngerlauf'; enkele apostelen komen rennend naar het lege graf. De korte uitvoeringen vonden plaats op Paasmorgen, aan het slot

van de metten. Voorzover bekend was dit ‘Duitse’ type paasspel bestemd voor het gebruik in het eigen klooster.

Het Rutland orgel en het Middeleeuws carillon

Het Hellums Paasspel wordt in klank en beeld mede aantrekkelijk gemaakt door het centraal opgestelde, Romaans vormgegeven ‘Rutland orgel’, waarboven een carillon hangt. Orgel en carillon leiden het spel in met geïmproviseerde voorspelen en begeleiden de zangeressen tijdens het spel. De reconstructie van dit oudste middeleeuwse orgel is in 1999 gebouwd door de orgelbouwer Winold van der Putten, in nauwe samenwerking met Jankees Braaksma. Traktaten uit de 10e en 11e eeuw, waaronder de orgelbouwhandleiding van de 11e-eeuwse Benedictijner monnik Theophilus, dienden daarbij als leidraad. Een afbeelding van de orgel spelende koning David uit het 13e-eeuwse Rutland Psalter leverde de informatie over het uiterlijk van het instrument. Het eerdergenoemde 14e-eeuwse paasspel uit Essen, waar Ike de Loos gebruik van maakte bij haar reconstructie, vermeldt regieaanwijzingen voor het gebruik van een orgel. Het middeleeuwse carillon werd naar beschrijvingen van Theophilus (12e eeuw) gegoten door klokkengieter Simon Laudy.

Maart 2020, Jankees Braaksma

CD

Het Hellums Paasspel is zojuist op CD uitgebracht: ‘The Easter Play from Hellum’

Paasspel uit het 12e-eeuwse Helmster Missale

Responsorium 1

Angelus Domini descendit de caelo,
et accendens revolvit lapidem,
et super eum sedit, et dixit mulieribus:
‘Nolite timere: scio enim quia crucifixum quaeritis:
jam surrexit venite, et videte locum, ubi positus erat Dominus, alleluia.’
Et introeuntes in monumentum,
viderunt juvenem sedentem in dextris,
coopertum stola candida, et obstupuerunt:
qui dixit illis.
‘Nolite timere.....’
Gloria Patri, et Filio, et Spiritui Sancto.
Angelus Domini.....

De engel des Heren daalde neer uit de hemel en erop klimmende rolde hij de steen weg en ging erop zitten.
En hij zei tegen de vrouwen:
‘Wees niet bang. Ik weet immers dat jullie de gekruisigde zoeken. Maar die is reeds opgestaan. Kom, en bekijk de plaats waar de Heer gelegen heeft. Halleluja.’
En zij gingen binnen in de graftombe en ze zagen een jongeling zitten aan de rechterkant, bedekt met een sneeuwwit gewaad, en ze stonden verstomd. En hij zei tegen hen: Wees niet bang.
Ere zij aan de Vader en aan de Zoon en aan de Heilige Geest.

Responsorium 2

Cum transisset sabbbatum, Maria Magdalene, et Maria Jacobi, et Salome emerunt aromata,
Ut venientes ungerent Jesum, alleluia, alleluia.

Toen de sabbat voorbij was kochten Maria Magdalena, Maria (de moeder van) Jacobus en Salome specerijen om Jezus te zalven. Halleluja.

Et valde mane una sabbatorum,
veniunt ad monumentum, orto jam sole.
Ut venientes .....
Gloria Patri, et Filio, et Spiritui Sancto.
Ut venientes .....

En heel vroeg op die sabbat kwamen ze aan bij het graf, toen de zon opging. Om Jezus te zalven.
Ere zij aan de Vader zij aan de Vader en aan de Zoon en aan de Heilige Geest.
En heel vroeg…..

Het Paasspel

Mulieres (vel Chorus):
Maria Magdalena et alia Maria ferebant diliculo aromata dominum querentes in monumento.

Vrouwen (of het koor):
Maria Magdalena en een andere Maria droegen in de dageraad geurige kruiden en ze zochten de Heer in het graf.

Mulieres:
Quis revolvet nobis ab hostio lapidem, quem tegere sanctum cernimus sepulchrum?

Vrouwen:
Wie rolt voor ons de vijandige steen weg, die het heilige graf aan het oog onttrekt?

Angeli:
Quem queritis, o tremulae mulieres, in hoc tumulo plorantes?

Engelen:
Wie zoeken jullie, o bevende vrouwen, die bij dit graf staan te huilen?

Mulieres:
Ihesum nazarenum crucifixum querimus.

Vrouwen:
Wij zoeken Jezus van Nazareth, de gekruisigde.

Angeli:
Non est hic quem queritis, sed cito euntes nuntiate discipulis eius et Petro, quia surrexit ihesus.

Engelen:
Hij die jullie zoeken is niet hier, maar maar ga snel vertellen aan zijn discipelen en aan Petrus dat Jezus is opgestaan.

Chorus:
Cito euntes dicite discipulis quia surrexit Dominus alleluia

Koor:
Hij gaat en vertelt snel aan de discipelen dat de Heer is opgestaan, Halleluja.

Presbyteri removendo se parum a sepulchro cantent Mulieres:
Ad monumentum venimus gementes, angelum domini sedentem vidimus et dicentem, quia surrexit ihesus.

Terwijl de priester zich terugtrekt van het graf zingen de vrouwen:
Wij komen treurend naar het graf, wij zien een engel van God zitten die zegt dat Jezus is opgestaan.

Chorus. Iterum redeant cantores
Currebant duo simul et ille alius discipulus precucurrit citius petro et venit prior ad monumentum alleluia.

Koor. De zangers komen weer terug
De twee renden tegelijk naar het graf, en de andere discipel (Johannes) rende sneller dan Petrus en kwam eerder bij het graf. Alleluja.

Tunc accipiatur sudarium in sepulchro et elevetur coram populo
Cantores:

Dan wordt de zweetdoek opgenomen uit het graf en getoond aan het volk
Cantores:

Cernitis o socii ecce lyntheamina et sudarium et corpus non est in sepulchro inventum.

O kijk, metgezellen, zie de windsels en de zweetdoek en het lichaam wordt niet gevonden in het graf.

Mulieres:
Surrexit dominus de sepulchro.

Vrouwen:
De Heer is opgestaan uit zijn graf.

Tunc descendant ad crucem cantando antiphonam:
In galilea ihesum videbitis sicut dixit vobis alleluia.

Dan gaan ze naar beneden naar het kruis terwijl ze deze antifoon zingen:
Jullie zullen Jezus zien in Galilea zoals jullie is gezegd. Halleluja.

Tunc erigat crucem presbyter cantando alte:
Christus dominus resurrexit!
Deo gracias.

Dan heft de priester het kruis omhoog, luid zingend:
Christus de Heer is opgestaan!
God zij dank.

Iterum elevat eam cantando altius:
Christus dominus resurrexit!
Deo gracias.

Weer heft de priester het kruis omhoog, nog luider zingend:
Christus de Heer is opgestaan! God zij dank.

Tercio erigat eam cantando altissime:
Christus dominus resurrexit!
Deo gracias.

Voor de derde keer heft hij het kruis omhoog, aller luidst zingend:
Christus de Heer is opgestaan. God zij dank.

Hoc facto portetur ad chorum cantando:

Als dit is gebeurd wordt het kruis naar het koor gedragen, terwijl er wordt gezongen:

Te deum laudamus: te dominum confitemur.
Te æternum Patrem omnis terra veneratur.
Tibi omnes angeli, tibi cæli: et universæ Potestates. Tibi Cherubim incessabili voce proclamant: Sanctus, Sanctus:
Sanctus Dominus Deus Sabaoth.
Pleni sunt cæli et terra maiestates gloriæ tuæ.

U God loven wij, u God belijden wij.
Eeuwige vader, de hele aarde vereert u.
Alle engelen, alle hemelse en gezamenlijke krachten, alle cherubijnen en serafijnen roepen onophoudelijk voor jouw aangezicht:
Heilig, heilig, heilig is de Heer Sabaoth.
De hemelen en aarde zijn vol van uw koninklijke glorie.

Te gloriosus Apostolorum chorus.
Te Prophetarum laudabilis numerus.
Te Martyrum candidatus laudat exercitus.
Te per orbem terrarum sancta confitetur Ecclesia.
Patrem immensæ majestatis:
Venerandum tuum, verum, et unicum Filium.
Sanctum quoque Paraclitum Spiritum.
Tu Rex gloriæ, Christe, tu Patris sempiternus es Filius.

Het glorieuze koor van apostelen looft u, evenals het loffelijke getal der profeten en het leger van de in het wit geklede martelaren.
De heilige kerk belijdt u over de hele wereld.
Vader van onmetelijke majesteit, uw eerbiedwaardige, ware en enige zoon en de heilige geest.
U bent de koning der heerlijkheid, Christus.
U bent voor eeuwig de zoon van de vader.

Tu ad liberandum suscepturus hominem,
non horruisti Virginis uterum.
Tu devicto mortis aculeo, aperuisti
credentibus regna cælorum.
Tu ad dexteram Dei sedes, in gloria Patris.
Iudex crederis, esse venturus.
Te ergo quæsumus, tuis famulis subveni,
quos pretioso sanguine redemisti.
Aeterna fac cum Sanctis tuis in Gloria
numerari.

U hebt op zich genomen om de mens te
bevrijden en bent niet teruggeschrokken
voor de baarmoeder van de maagd.
U hebt de angel van de dood overwonnen, u
hebt voor de gelovigen het koninkrijk der
hemelen geopend. U zit aan de rechterhand
van God, in de heerlijkheid van de vader. U
vertrouwt erop dat het oordeel aanstaande is.
Daarom vragen wij u, kom uw dienaren te
hulp, die u met uw kostbare bloed hebt
verlost. Doe dat voor altijd, met uw heiligen
die u tot uw heerlijkheid rekent.

Salvum fac populum tuum Domine, et
benedic hereditati tuæ.
Et rege eos, et extolle illos, et extolle illos
usque in æternum.
Per singulos dies, benedicimus te,
et laudamus nomen tuum in sæculum et in
sæculum sæculi.
Dignare Domine die isto sine peccato nos
custodire. Miserere nostri Domine, miserere
nostri. Fiat misericordia tua Domine super
nos, quem admodum speravimus in te.
In te Domine speravi non confundar in
æternum.

Verlos uw volk, Heer, en zegen uw
erfgenamen.
En heers over hen en richt hen op tot in
eeuwigheid. Wij prijzen u iedere dag.
En wij loven uw naam in eeuwigheid en in
alle eeuwen.
Verwaardig u Heer ons op die dag zonder
zonde te bewaren.
Ontferm u over ons, Heer. Toon ons
barmhartigheid, net zoals wij onze hoop op
u hebben gevestigd.
Op u, Heer heb ik mijn hoop gesteld; ik zal
niet worden teleurgesteld tot in eeuwigheid.